

Sovyet Sonrası Alanda Tarihyazımının Sınırları: Kazakistan, Özbekistan ve Tacikistan

The Boundaries of Historiography in the Post-Soviet Area: Kazakhstan, Uzbekistan and Tajikistan

Fuat HACISALİHOĞLU¹

Araştırma Makalesi / *Research Article*

Geliş Tarihi / *Received*: 25.04.2022

Kabul Tarihi / *Accepted*: 18.07.2022

Doi: 10.48146/odusobiad.1108947

Atıf / Citation: Hacisalihoglu, F., (2022). “Sovyet Sonrası Alanda Tarihyazımının Sınırları: Kazakistan, Özbekistan ve Tacikistan” ODÜSOBİAD 12 (2), 753-776, Doi: 10.48146/odusobiad.1108947

Öz

Çok uluslu büyük birlikteliklerin ardından ortaya çıkan siyasal yapılar biricik uluslarının meşruiyeti için uzak mazide kayıp tarihlerini bulma arayışına girer. Bu girişim neticesinde ortaya konulacak koloni öncesi görkemli bir egemenlik anlatısı ulus inşasının yanı sıra güncel sorunların çözümü ve gelecek beklentilerinin gerçekleşmesi için bir motivasyon unsuru oluşturur. Bu işleyişte tarih, bilgi alanı olmaktan ziyade ulusal bir pekiştirece indirgenir. Bu pragmatik işlevsellikle politik bir misyon edinen tarihyazımı atının köklerini mazide arayıp bulmak için araçsal bir niteliğe bürünür.

Sovyetler Birliği'nin tarihsel fonksiyonu ve misyonu son bulduktan sonra Birlik üyesi cumhuriyetler art arda bağımsızlıklarını ilan etti. Ulus devlet temelinde yükselen bu siyasal bağımsızlıkların meşruiyeti için öncelikle kolonyal tesirlerden arınmak gerekiyordu. Bu amaçla başlanılan dekolonizasyon sürecinde ulusların inşa/icat süreci için harekete geçildi. Cumhuriyetler kendilerini kimi zaman itibari bir etnisite kimi zaman da yurttaşlık temelinde özgün bir ulus yaratma uğraşı içinde buldu. Bu inşada koloni sonrası ulus kurgusunun temel belirleyicisi konumunda bulunan tarihe hem iç hem de dış cephede çok fazla anlam yüklendi. Bu koşullar altında Sovyet sonrası alanda tarihyazımı -Sovyet döneminde olduğu gibi- politik bir aparata dönüştü.

Çiçeği burnunda cumhuriyetler Sovyet sonrası ulus inşa sürecinde kolonyal zihniyetin pratiklerinden kurtulmaya çalışsa da her biri kendi iç dinamiklerine bağlı olarak teritoryal düşünüşün yörüngesinden uzaklaşmakta zorlandı. Bu, biraz da cumhuriyetlerin konjonktürel durumlar karşısında tercih ettikleri siyasal seçimlerle ilgiliydi. Her cumhuriyet kendi özel durumuna göre ya ulusun geçmişini ya da ülkenin tarihini araştırma konusu edinerek ön plana çıkardı. Bu seçim tarihyazımının sınırlarını da belirlemiş oldu. Kazakistan'da teritoryal sınırların dışına çıkılarak istikrarlı bir biçimde Kazak ulusunun

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Ordu Üniversitesi, Ordu, e-mail: fuathacisalihoglu@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8330-4840

bileşenleri tarihsel özne olarak kabul edilirken Özbekistan'da birtakım çekinceler Sovyetik uluslaştırma politikalarının devam ettirilmesine neden oldu. Tacikistan'da ise yayılmacı bir tavırla başlayan tarihte kayıp ulus arayışı travmatik bir kimlik bunalımı ve savrulmayla sonuçlandı.

Anahtar Kelimeler: Sovyet Sonrası Alan, Tarihyazımı, Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan

Abstract

Political structures that emerged after great multinational associations seek to find their lost histories in the distant past for the legitimacy of their unique nations. The magnificent pre-colonial sovereignty narrative that will be revealed as a result of this initiative, besides nation building, also creates a motivation element for the solution of current problems and the realization of future expectations. In this operation, history is reduced to a national reinforcement rather than a field of knowledge. Historiography, which acquires a political mission with this pragmatic functionality, takes on an instrumental character in order to search for the roots of art in the past.

After the historical function and mission of the Soviet Union ended, the member republics of the Union successively declared their independence. For the legitimacy of these political independences, which rose on the basis of the nation-state, first of all, it was necessary to eliminate colonial influences. For this purpose, the action was taken for the construction/invention process of nations in the decolonization process. The republics found themselves in an effort to create a unique nation, sometimes on the basis of a nominal ethnicity and sometimes on the basis of citizenship. In this construction, a lot of meaning has been attributed to history, which is the main determinant of the post-colonial nation construction, both inside and outside. Under these conditions, historiography in the post-Soviet era - as in the Soviet period - turned into a political apparatus.

Although the newborn republics tried to get rid of the colonial mentality practices in the post-Soviet nation-building process, each of them had challenges moving away from the orbit of territorial thinking due to their own internal dynamics. This was also partly related to the political choices that republics preferred in the face of cyclical situations. Each republic, according to its own special situation, made the history of the nation or the history of the country the subject of research and highlighted it. This reference also determined the limits of historiography. While the components of the Kazakh nation are consistently accepted as historical subjects by going beyond the territorial borders in Kazakhstan, some reservations in Uzbekistan caused the continuation of the Soviet-like nationalization policies. In Tajikistan, the search for a lost nation, which started with an expansionist attitude, resulted in a traumatic identity crisis and drift.

Keywords Post-Soviet area, Historiography, Kazakhstan, Uzbekistan, Tajikistan

Giriş

Tarih, ne kadar sağlam sistemler üzerine kurulu olursa olsun siyasi yapıların bir ömrünün olduğunu açık bir biçimde göstermektedir. Gerek glasnost ve perestroyka açılımı gerekse de birlik halkları içerisindeki kıpırdanmalar Sovyetler Birliği'nin yaklaşan sonuna dair somut ipuçları veriyor

fakat bunun için kesin bir tarih öngörüleliyordu.² Ancak bu devasa enternasyonal yapının çöküşünün ardından büyük bir belirsizlik yaşanmadan bundan sonrasının nasıl şekilleneceği kestirilebiliyordu. Beklenildiği gibi Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri, birlikteliklerini sürdüremeyerek tereddütsüz bir biçimde ayrı ayrı ulus devletlere dönüştü.

Bu dönüşümü, ulusçuluk teorisinin Marksist düşünceyi büyük tarihsel başarısızlığa uğrattığı yönündeki bir yargıyla ilişkilendirmek aceleci ve kestirmece bir yaklaşım olur. Yıkılan Marksizm değil Bolşevik rüyasıdır. Bolşevik hareket, yaşamı anlamlandırırken insanoğlunun gelişim safhalarını sınıf çatışması üzerinden yani iktisadi açıdan ele alarak istatistiksel (quantitative) bir tutum sergiledi. Ancak tarihsel gerçeklik alanları olarak savaş meydanları rakamsal hesapların her durumda tutmadığının şahididir. Materyalist düşünce yaşamın algılanmasında rasyonel çözümler üretmek için ideal bir seçenek olabilir ancak insanı sayısallaştıran, ruhi ve zihnî derinliğini ve zenginliğini dikkate almayan jakoben ideolojiler ne geçmişini doğru anlamlandırabilir ne de geleceği isabetle tayin edebilir. Sovyet seçkinleri bu kaygularla toplumsal dinamikleri kısmen göz önünde bulundurmamak zorunda kalmıştır.

Nitekim Sovyetler Birliği'nin ortaya çıkış sürecinde -proleter enternasyonalizmin evrensel söylemine uygunluk göstermese de- dönemin ulusçu ortamının yarattığı zorunluluklar karşısında Sovyetik ulus ve devletler inşa edilip ortodoks sosyalist kuramda yer almayan ulusal temalar 20. yüzyıl sosyalist düşüncesine dâhil edilmiş oldu. Birlik halklarının Sovyet nizamı üzerine de olsa ulus esaslarına göre yeni baştan imal edilmesi ileride bağımsız olacak cumhuriyetlerin yönetim organizasyonuna farkında olmaksızın biçim verdi. Böylece günümüz bağımsız cumhuriyetleri, ulusu temel alan siyasal sistem için gerekli alt yapıyı kendilerine sunulan devlet aparatlarıyla önceden tecrübe edinmiş oldu. Aslında bu Sovyetik ulusçuluk öze sirayet edebildiği müddetçe ulusların ve onların altında yer alan mikro ulusçulukların uzun bir süre daha ayakta kalabileceği³ öngörülebilir bir beklentiydi. Dolayısıyla bağımsızlıklarına kavuşan cumhuriyetlerin ulus devlet temelinde yükselmeleri çok da şaşırtıcı olmadı.

Tarihsel tecrübeler göz önüne alındığında koloni sonrası ulus devlet yapılanmalarında sömürge dönemi hegemonyasının öğrenilmiş ideolojik propaganda yöntemlerinden faydalanılması olağan kaşılınması gereken bir durumdur. Sömürge toplumlar ya kendilerini sömüren gücü taklit ederek belli bir güce ulaşacak ya da kendi ulusal değerleri üzerinden bir düzen inşa edip güç kazanacaktı (Gellner, 1997:235). Bu edimsel gerçeklik üzerinden Sovyetik uluslaştırma politikaları bağımsızlıkla birlikte eski Birlik cumhuriyetlerinin sarıldıkları birer enstrüman haline geldi. Sovyetik siyasal tecrübe, ideolojik olmaktan ziyade pragmatik olarak dekolonyal yapılanma içerisinde ulusun, devletin ve ülkenin eşsiz bir tanımla billurlaştırılmasında kullanıldı. Yalnız, ulus kalıbının içi artık yapısal olarak Sovyetik kurgunun unsurlarıyla değil kimi zaman etnik kimi zamanda da kültürel/sivil argümanlarla doldurulmaya çalışılacaktı.

² Uzun mesafe açık su yüzücüsü Lynne Cox'un Bering Boğazı'nda yer alan Alaska'ya bağlı Küçük Diomedede adasından Sovyetler Birliği'ne bağlı Büyük Diomedede adasına yüzüşünün hem Ronald Reagan hem de Mihail Gorbaçov'dan övgü alması Soğuk Savaş'ın bu serin sularda bitmeye başladığına dair sembolik bir işaret olarak kabul edilebilir.

³ "Marksist hareket ve devletler yalnızca biçimleri bakımından ulusal olmakla kalmadılar, özlerinde de öyle, yani ulusçu oldular. Bu eğilimin sürmeyeceğini düşündürecek bir işaret yok." derken Hobsbawm ulusçuluğun enternasyonalist düzenlerde bile devamlılığının olduğuna işaret etmekteydi (Hobsbawm, 1977:13). Nitekim Çin Halk Cumhuriyeti, Sosyalist Vietnam Cumhuriyeti adlandırmaları devrim öncesi bölgesel ve toplumsal mekânı nitelemektedir (Anderson, 2017:16).

Kuramsal Çerçeve

Bir paradigma olarak ulus, inşa ve icat süreçlerinin mi tarihsel gerçekliğin mi ürünüdür sorunsalı ulusçuluğun felsefi sefaletinden ya da doğallığından ileri gelen subjektif ve tartışması son bulmayacak dinsel bir gizem gibi masada durmaktadır. Tarihsel izleğe bakıldığında bütün doğallığıyla insan ve toprak birlikteliğine dayanan Aristoteles patentli devlet kurgusu 18. yüzyılın sonlarından itibaren doğal sınırlar üzerinde beliren bir ulusçulukla daha nitelikli bir boyuta, ulus devlete evrildi. Ulus ile ülke arasındaki ilişki, bir toplumun herhangi bir toprağı işgalinden ziyade ötekiye karşı güvenli ve geçirimsiz sınırlar içerisinde bir bütünleşmeye dönüştü (Smith, 2017:73-74).

Bu gelişmeyle ulusal egemenliğin taşıyıcısı, politik dayanışmanın temeli ve sadakatin yüce nesnesi olan iradi yurttaş ulusçuluğu ortaya çıktı. Ancak bu kavram yerini zamanla içkin bir etnik ulusçuluğa (Greenfeld, 2017:24, 30) devretti. Bu değişimle toplulukların tarihsel varlık inşasında derin ve duygusal bir meşruiyet zemininde yükselen ulus miti siyasal olarak modüler bir nitelik kazanmaya başladı (Anderson, 2017:18-19). Bu keyfiyetin bir getirisi olarak çözümleme ya da değer yargıları üzerinden gerçekleştirilen ulusçuluk tartışmaları sonucunda etnik ve sivil ayırımına dayanan bir ikilik ortaya çıktı (Akman, 2009:81). Bu noktada teritoryalite, alternatif bir anlayışla toplum inşasını sınırları belirli bir coğrafya üzerinden ortaya koyarak aynı toprağı paylaşanlara coğrafi kadercilik temelinde bir yurttaşlık önerisinde bulundu. Bu teklif homojen etnik yapılar ya da heterojen çoklu kimlikler üzerinden inşa edilebilme (Hacısalihoğlu, 2021:389) esnekliğine sahip olduğu için teritoryal kuram ulusçuluk tartışmalarına dâhil edildi.

Ulus inşasında etnik ve sivil unsurlar arasındaki rekabette genellikle yurttaşlık temelinde sivil bir görünüm arz eden teritoryal yaklaşımlar, bir tarafın domine edilmesinden ziyade alternatif bir kavrayışla farklı bir algı penceresi açıp ulusçuluk tartışmalarındaki ikiliği aşarak etnik ya da sivil aktörleri toplumsal devamlılığın öznesi değil nesnesine dönüştürmeyi amaçlar. Teritoryal kavrayışta esas olan ortak mekân üzerinde duyuşsal ve bilişsel birlikteliktir. Bu örgütlenme biçiminde bizi ötekilerden farklı kılan belirli sınırlar içerisinde ikame eden teritoryal unsurların inşasına odaklanılır. Bu odakta teritoryal sınırlar üzerinden yaratılmaya çalışılan toplum, doğal tarihsel süreçlerin tesirinde meydana çıkmış daha uzun ömürlü bir yapı olarak kurgulanır. Bu kurguda teritorya siyasal olarak devleti belirlerken tarihsel olarak da toplumu betimler. Böyle olmakla birlikte teritoryal bakış, içine girdiği ulusçuluk tartışmalarından etkilendi. Nihayetinde teritoryal tasarım, etnik teritoryalizm ve ulusal teritoryalizm olarak farklılaştı.

Bu kuramsal çerçeve etrafında hareket eden Sovyet siyaset bilimcileri Birlik içerisindeki bağımsızlık vaat ve söylemlerinin yarattığı uluslar sorununa teritoryal devletler ve kimlikler üreterek emrivaki bir hamle ile karşılık verdi. Sovyet mantalitesinde ulus; aynı toprak parçası üzerinde yaşıyor olmanın getirdiği birliktelik ruhu ve siyaseten desteklenen kültür ile kader birliği teması etrafında ortaya çıkan,

toplumun ülkesine ve devletine bağlılığı çerçevesinde gelişim gösteren bir olgudur.⁴ Bu düstura göre Birlik cumhuriyetleri teritorya ile bağlantılı etnik ya da ulusal birimler olarak yapılandırıldı. Bu temel ilke çerçevesinde Sovyet sistematiği iç dinamiklere dayalı olarak bazen etnik teritoryalizmle kalabalık etnik yapıları parçalayarak mikro kimliklere indirgerken bazen de ulusal teritoryalizmle etkin bir etnik kimliği vatandaşlık temelinde kozmopolit yapılara dâhil ederek etkisiz kıldı.

Kolonyal süreçte hegemonik güçlerin geniş coğrafyaları ellerinde tutabilme adına aleyhlerine gelişebilecek hareketlerin başlamadan önünü alabilmek için ironik bir biçimde yerel etnik oluşumları desteklediği bilinen bir gerçekliktir. Sovyet coğrafyasının distopik düzeninde yer alan kalabalık Türk halklarının ve Fars kültür çevresine dâhil Taciklerin kendi iradeleri dışında mensup oldukları ulusal bütünden koparılarak yaşam sürdükleri mevcut topraklar üzerinden otokton bir etnikleştirilmeye maruz bırakılması etnik bir teritoryalizasyon etüdüdür. Bu anlayışın sonucu olarak özellikle Türk halkları imal edilmiş sınırlar üzerinde boy esası temel alınarak ayrı ayrı ulusal kimliklere sahip devletler şeklinde ayrıştırıldı.

Yaşam sürülen toprağa duyulan aidiyet üzerinden kurgulanan ulusal teritoryalizm ise sivil katılım ve eşit temsil olunma temelinde inşa edilen vatandaşlığın sunduğu bireysel hürriyet ve yönetimde söz hakkı gibi insanın öncelendiği demokratik ortamın sunduğu konformizmle toplumsal mensubiyetin temelini oluşturur. Ulusal teritoryalizmde etnik ya da kültürel tüm alt kimlikler özgünlüklerinin korunması vaadiyle üst kimlikte birleştirilerek ülke ve devletle özdeşleşme sağlanır. Şüphesiz Sovyet sistematiğinin sunduğu ulusal teritoryalizmden böylesi bir konfor ve özgürlük ortamı beklenilemezdi. Nitekim Sovyetik ulus perdesi ardında irili ufaklı pek çok etnik ya da kültürel oluşum heterojenlik yerine Sovyetik kimliğin homojenliğini sağlama adına tarihten silindi.

Böylece Sovyet hâkimiyeti öncesinde sahip olunan geleneksel yönetim anlayışı çerçevesinde biçimlenen tarihsel ve kültürel kimlikler sistemli bir dayatma ile hayata geçirilen teritoryal pratiklerle Sovyetik ulus devletlerin yerel kimliğine indirgendi. Nihayetinde bu yapılar Sovyetlerin çizdiği sınırlar ve verili kimliklerin birer ürünü olarak hegemonik düzenin sürdürülmesine hizmet etti.

Sovyetik Teritoryalizmden Ulus Devletin Teritoryasına

Ancak Sovyetlerin etnoloji temelli pozitivist zorlamalarla etnogenez laboratuvarında ürettiği etnolinguistik yapılar her durumda beklenen tutarlı sonuçları sağlamaktan uzak kaldı. Zira Merkezî Asya'nın henüz kabile aşamasını geçememiş Türk, Moğol ve Farsî unsurları çok katmanlı yapılarıyla kaotik bir görünüm arz ediyordu. Böyle bir sosyoloji içerisinde kurmaca yapılarla ülke sınırlarının belirlenmesi büyük yanılgılara yol açtı. Benzer ya da farklı kültür çevrelerine mensup halkların siyasi ve coğrafi olarak ayrıştırılması veya suni birlikteliklere dâhil edilmesi telafisi uzun zaman alacak bir uğraş meydana çıkardı.

⁴ Rus Çarı I. Petro döneminde vatan ile halk sözcüklerinin beraber kullanılmaya başlanması ulus ile ülke arasında bir bağ kurulduğunu göstermekteydi. Bu bağın teritoryal anlayış temelinde sistemleştirilmesi Karamzin'in Rus Devlet Tarihi adlı eseriyle başlatılabilir. Bu eserde vatandaşlık ve vatan kavramları ulus devlet sisteminde aktif olan bireyle bağdaştırılır (Greenfeld, 2017:378). Bu arkaik düşünce İlminski'nin kolonyal bir tavırla toprak ve dil esash etnik yapılar inşa/icat etme gayretlerinde tekrar su yüzüne çıkar.

Sovyet zihniyetinin böylesi karmaşık bir yapbozu teritoryal yönetimlerle çözümleme çabası hegemonyayı sürdürme adına kendi içinde bir haklılık taşıyor olabilir. Ancak teorinin pratiğe dönüşümünde bu girift yapının tam anlamıyla çözümlenememiş olması ya da bazı hususların görmezden gelinmesi düzeltilmesi zor birtakım sonuçlara sebep oldu. Bir yandan aynı topraklar üzerinde yaşayanlardan bir Özbek ulusu inşa edilirken diğer yandan -hangi normlar üzerinden yapıldığı bilinmeyen bir biçimde- yine aynı toprakların sakinlerinden Sartlar tarihten silindi (Bkz. Baldauf, 1991). Keza bölgenin tarihinin ve iç dinamiklerinin bilinmemesi bir zamanlar Kazaklar ile Kırgızların birbirine karıştırılmasına neden oldu. Bu anlaşılmazlıklar neticesinde, etnik olarak karışık olan bölgelerdeki nüfusun kimliği bazen belirsiz bir hal aldı ve idari taksimat nadiren etnik bir karşılık bulur oldu. Bu topluluklar geçmişte sınırları dilsel sınırlarla örtüşmeyen hanlık, emirlik gibi siyasal yapılar altında merkezî bir otoriteye bağlanarak yapılandırılmıştı. Sovyet sistematiği kendi karmaşasında düzeni sağlayan bu sosyo-siyasi yapıları parçaladı ve inşa ettiği cumhuriyetler arasındaki sınırların şeffaf olmasını sağlayarak kendi kontrolünde güçlü kıldığı bölgesel birlikler yarattı. Sınırların hayat verdiği bu birlikler yeniden iskân, nüfus hareketleri ve formel eğitim politikaları tarafından belirlenen sosyalleşme süreçleri sonucu dönüşüme açık bölgesel kimlikleri ortaya çıkardı (Kolosov & Sebentsov, 2015:206).

Sovyet sonrası alanda ulus devlet ve ulusçuluk düşüncesi geçmişten getirilen -Rus/Sovyet etiketli-bagajların da tesiriyle her bir cumhuriyet tarafından farklı dinamiklere göre yorumlandı. Sonuçta bu dinamikler içerik olarak farklı ulus kurguları sergilenmesine yol açtı. Tohumları Rus İmparatorluğu'nun son dönemlerinde atılan ve Sovyetler Birliği'nde biçim değiştiren ulus inşa süreçleri 1991 sonrasında ileri bir düzeye taşındı. Ancak yine de 1920'lerde kurgulanan Sovyet matrisinin varyasyonlarının çok da ötesine geçilemedi. Ulusçuluk, Sovyet sistematiğinin yerelleştirme ve etnikleştirme politikaları çerçevesinde farklı kalkınma reçeteleri oluşturulmasına imkân vererek her devletin kendi geçmişinin ve geleceğinin temsilini yarattı (Abashin, 2012:166-167).

Sovyetik toplum mühendisliği Sovyet sonrası alanda başta ulusal tekilliğin inşası olmak üzere pek çok soyut ve somut argümanın oluşturulmasında ana unsurlardan biri olmayı sürdürdü. Ancak bu tutum sadece Sovyetik geleneğin bir alışkanlığı olarak açıklanamaz. Teritoryal yaklaşımdaki ısrar bağımsızlıkla birlikte mevcut sınırlar içinde devletin meşruiyetinin sağlanması ihtiyacıyla da doğrudan ilgiliydi. Azerbaycan'ın Ermenistan ile Karabağ üzerinden yaşadığı gerilim, çok katmanlı tarihsel köklerin⁵ Özbekistan'ın toprak bütünlüğü üzerinde yarattığı risk, Kazakistan'da kalabalık Rus nüfusunun yarattığı nüfuz sorunu gibi iç ve dış etkenler bu devletlerin mevcut sınırlar üzerinde meşruiyet kaygısı ve talebiyle hareket etmelerini gerektirdi. Bu hassas gereklilikler karşısında teritoryaya dayalı ulus devletin meşruiyeti için tarihyazımının ortaya koyacağı bir anlatıya ihtiyaç duyuldu. Ancak bu anlatı

⁵ Dinsel, dilsel ve etnik katmanların yanı sıra bölgesel kimlikler de toprak bütünlüğünü tehdit edici bir potansiyele sahiptir. Hanlıkların adına atfen Fergana Özbeklerine Hokandlılar; Zerafşan, Kaşkadero, Surkhandarya Özbeklerine Buharahlılar deniyordu. Kaşkadarın ve Surkhandarya'nın göçer Özbekleri ise herhangi bir hanlığın adını dikkate almıyordu. Özbekistan'ın diğer bölgelerinden gelenler ise Tacik ve Sart gibi isimlerle anılıyordu. Sonuç olarak ulusal kimlik, bölge ya da kabile kimliğinin gerisinde ikinci sırada yer alıyordu (Ильхамов, 2005:42).

bazen cumhuriyetlerin tarihsel derinliklerinden dolayı sınırları aşan bir görünüm meydana çıkardı. Azerbaycan'da büyük Azerbaycan ülküsüyle İran'da kalan topraklar ve soydaşlar üzerinden Türk hanedanlarının da dâhil edildiği büyük Azerbaycan tarihi düşüncesi ortaya atıldı. Özbekistan'ın tarihî coğrafyası Timurluların Ön Asya'ya kadar uzanan egemenlik bölgeleri olarak kabul edildi. Kazakistan'da ise arkeolojik kazılara dayanan son araştırmalar doğrultusunda ülke topraklarının dışına taşıldı. Genişleyen araştırma sahası ve değişen siyasal ihtiyaçlar değişime açık, dinamik bir tarihyazım süreci yarattı (Gürbüz, 2014:66-67).

Bağımsızlık kazanımıyla beraber devletler ülke sınırlarının meşruiyetini toprağı ulusallaştıran bir tarihyazımıyla sağlamaya çalışır. Fakat bu yöntemin potansiyeli her zaman ve her durumda çözüm üretmeye yetmez. Nitekim Sovyet sonrası ulus devletlerinin ülke toprakları, siyasal olarak en somut sembol olmakla birlikte ulusal tasavvurun tarihsel ve kültürel sınırları belirsizdi. Tarihsel süreçte Türk ve Farsî halklarının varlık alanındaki uzamsal genişliği ve zamansal derinliği her türlü sınırlandırmayı imkânsız kılıyordu. Bu saptamanın sabitliğine rağmen teritoryal kavrayış ulusun meşruiyetinin vazgeçilmez ideolojik harcı olarak derin bir içselleştirme ile siyasal ve toplumsal alanın kabuğunu biçimlendirmeyi sürdürdü.

Bu çerçevede manzara, iklim, flora ve fauna ulusa ait ve ulusla ilintili görülüp övülerek diğer ulusal sembollerle birlikte kutsiyet kazandı. Türkmenistan'da at kültürü, Kırgızistan'da Issık Kul Gölü kültürü, Tacikistan'da dağ kültürü, Özbekistan'da pamuk, Karakalpakistan'da Aral Denizi ve Kazakistan'da bozkırlar ulusal kurgunun görsel simgeleri olarak kabul edildi. Ulusu doğada köklendiren ülke; insanlara kendi evlerinde, atalarının yurdunda, doğdukları ve kendilerine ait olan topraklarda yaşadıkları hissini verdi. Böylece her ulus, dünyanın zihinsel haritasında kendini farklı ve biricik şekilde tasvir etme olanağı buldu. Sovyetik etkinin de pekiştirmesiyle ülke ile ulus arasındaki kurulan bu bağ bağımsızlığın meşruiyeti için değerini korumaya devam etti. Ancak bağımsızlıkla birlikte ontolojik anlamda doğada verili bulunan ulusun tarihsel köken arayışına girilip ulusal kimliği ideoloji dışında bilimsel/tarihsel olarak tanımlama çalışmalarının başlaması tarih anlatısındaki teritoryal çerçevenin esnetilmesi gereğini ortaya çıkardı. Bu çerçevede özellikle tarihsel zeminde teritoryanın ulusallaştırılmasında bazen ülke sınırlarının dışına, komşu devletlerin topraklarına sarkmalar söz konusu olmaya başladı. Ancak bu durumun doğurabileceği toprak iddiaları ve sınır anlaşmazlıkları henüz bütün olarak bölgeyi istikrarsızlaştıracak bir potansiyele ulaşmış değildir (Abashin, 2012:161).

Sovyet Hegemonyasından Bağımsızlığa Geçişte Ulusal Kimlik İnşası ve Tarihyazımı

20. yüzyılın ilk çeyreğinde Çarlık Rusyası'nın emperyal zihniyetinin sistematik baskılarının zayıfladığı bir dönemde Türk illerinde kısa ömürlü ulusal devletler kurularak tarihî kimlikler diriltip gün yüzüne çıkartılmıştı. Bu devletlerin halkları Bolşevik İhtilali sonrasında Sovyet uluslar sistemi dâhilinde imal edilmiş sınırlara hapsedilip Sovyetik ulusal kimliklere mecbur edilseler de kendilerine tanınan kısıtlı özgürlük alanları içerisinde ulusal özgünlüklerini yaşatabilmeyi başarmıştı. Esasen Sovyetik kolonyal faaliyetler de ulusal kültürlerin direnç noktalarını tam anlamıyla aşamamıştı. Burada bahsedilen kimlik daha ziyade kültürel bir kimlik olarak algılanmalıdır. Bu sivil görünümlü kimlikler Sovyet karar

vericilerin elinde -öze çok sirayet etmeden- teoride ve pratikte modern ulusa temel oluşturacak biçimde geliştirildi. Görünürde belli belirsiz ama özde çok değerli olan bu kazanım yani ulusal bilincin yaşatılması Sovyet sonrası ortaya çıkan cumhuriyetlerin vakit kaybetmeksizin ulusal temelde örgütlenmelerine zemin hazırladı.

Sovyetler Birliği etnik kimlikleri tarihsel süreç içerisinde kesintisiz bir doğrusallıkla tanımlayarak ulusu özelleştirip kökenlerini antik çağda bularak kolektif bir hafıza ve kolektif bir vatana odaklanıp bireyler arasındaki tüm farklılıkları ortadan kaldırarak ulusu tarihselleştirip bütünleştirmişti. Bu durum Sovyet sonrası devletlerin her birini tarihsel, mekânsal, demografik, politik ve ekonomik özellikler bakımından kendine özgü yapılar olarak ortaya çıkardı (Abashin, 2012:150-151). Bu yapılar bir yandan kendi içlerinde etnik oluşum, altın çağ, gerileme dönemi, Rusya ile birleşme ve Sovyetleşme şeklinde formüle edilen bir geçmiş anlatısı etrafında kemikleştirilirken bir yandan da bir halk, bir dil, bir ülke ve bir devlet denklemi üzerinden diğerlerinden farklılaştırılmıştı (Dudoignon, 1997:97). Bu ayrıştırmada en belirleyici etken ülke toprakları olmuştu. Bu sınırlılıklar neticesinde bütün cumhuriyetler geçmişte kendi bölgelerinde oluşmuş siyasal yapılara odaklanmıştı.

Teritoryal temelde gerçekleştirilen bu ayrıştırma esasında biraz da bu coğrafyadan Türk kimliğinin silinmesi projesiydi. Rus/Sovyet hegemonyaları döneminde Türk topluluklarının otokton olmadıkları, mevcut yaşam alanlarına sonradan gelme oldukları, Türk kimliği altında Türkçe konuşan toplulukların da sonradan Türkleşen melez uluslar olduğu vurgusu yapıldı. Türk halklarının yerleşim alanlarının İrani toplulukların yurdu olduğu iddiası ortaya atıldı. İrani topluluklarla kültürel etkileşimde bulunan Azerbaycan ve Özbekistan coğrafyaları ile Fars kültür dairesinin uzağında kalan Kazakistan ve Kırgızistan gibi kadim Türk bölgeleri bu iddiaların merkezine çekilmek istendi. Türkler, Aryanî toplulukların ana yurdu olarak gösterilen Merkezî Asya'da Orta Çağ istilacıları olarak anıldı. Soğdiyana, Baktriya, Harezmi gibi kadim coğrafyalar ile Saka/İskit, Hun, Akhun devletleri İran kültür çevresini dâhil edilmeye çalışıldı. Bu görüşe göre, Türkleşme ancak Köktürk Kağanlığı ve Karahanlılar döneminde görünür olabilmişti. Neticede Sovyet tarihçilik ananesi ulusal tarihyazımlarının otoktonluğa, kültürel değerlere ya da dil ve kökene odaklanan farklı sürümlerinin ortaya çıkmasına sebep oldu (Babayar, 2021:357-358).

Sovyetler Birliği döneminde epistemolojik bağlamda tarihsel bilgi üretiminin Sovyetik unsurlar tarafından subjektif ideolojik kalıplar halinde dondurularak mankurtlaştırma amacına hizmet etmesi tarihsel gerçeklikten sapılmasına yol açarak Sovyet sonrası alanda pek çok sorunun ortaya çıkmasına sebep oldu. Özellikle Türk soylu halklara uygulanan teritoryal temelde etnikleştirme ve yerleştirme politikaları sonucunda toprak temelinde ortaya çıkan yeni kimlikler Türk etnisitesine dayalı ulusal şuurun önemli ölçüde erozyona uğramasına yol açtı. Sovyetik temelde kurgulanan teritoryal kimliğin toplumsal kabulü için coğrafyaya dayalı tarih anlatısı çerçevesinde toplumun geçmişi zamansal bağlamından kopartılıp mekânsal olarak sınırlandırılarak tarihsel gerçeklikten uzaklaştırıldı.

Erken dekolonizasyon süreci olarak değerlendirilmesi gereken perestroyka döneminde geçmişin aydınlatılmasına yönelik Sovyet karşıtı bir tavırla Cedit hareketi tekrar değerlendirilmeye başlandı, tarih dersi müfredatlarında da değişim gözlemlendi (Dudoignon, 1997:100). Böylece tarihyazım mesaisi Sovyet sonrası alanda bağımsızlıkların meşruiyetini sağlama uğraşısına giriş yaptı. Öncü sayılabilecek bu radikal girişimler sınırlı bir etkiye sahip olmakla birlikte yakın gelecekte yaşanacak dekolonizasyon sürecine bir alt yapı sunmaktan öteye gidemedi. Esasen siyasal bağımsızlığın meşruiyetinin sosyo-psikolojik olarak duyumsanabilmesi Rusya ile ilişkilerin tarihsel olarak nasıl tanımlanacağına düğümlenmekteydi. Sovyet döneminde, Birlik halklarının Rusya/Sovyetler Birliği'ne gönüllü katılım sağladığı yönünde üretilen söylemlerin yeni dönemdeki yorumları dekolonizasyonun başarısının ana göstergesi olacaktı. Ancak bu süreçte bağımsız cumhuriyetlerin Rus/Sovyet geçmişine bakışlarındaki farklılıklar Rus geçmişi ile hesaplaşmada müşterek bir tutum sergilenememesine yol açtı. Ruslar dahi kendi geçmişleriyle yüzleşip yer yer sömürgeci bir konumda bulduklarını kabullenirken yeni cumhuriyetler en az kötü kavramsallaştırmasıyla Rusya'yı tarihsel bir oluşum olarak görüp Rus/Sovyet geçmişinin gerçekleriyle henüz tam olarak yüzleşemeyeceklerini gösterdiler.⁶

Bu yüzleşememe durumunun siyasi, sosyal ve ekonomik konjonktür ile doğrudan bağlantısı bulunur. Kazakistan ve Kırgızistan'da Rusça konuşan büyük bir nüfusun varlığı, Rus-Sovyet egemenliği dönemine ilişkin açıklamalarda çok daha temkinli ve esnek olunmasını gerektirdi. Kazak topraklarının Rus hâkimiyetine geçişi hususunda üretilen gönüllü katılım yönündeki spekülatif söylemlere net bir cevap verilemedi. Kazakistan'da Rus kolonizasyonu; toprağın monolitleştirilmesi, göçmen çiftçi hareketleri, doğal sınırların tesisi, misyonerlik gibi tarihsel gerekçelerle normalleştirilip Rusya ile yakınlık kurularak çağdaş normlara yaklaşma vesilesi olarak görüldü. Rus/Sovyet emperyalizmine yönelik eleştiriler daha ziyade 1916 ayaklanması ve 1930'ların kolektivizasyon siyasetine yoğunlaştı. Kırgızistan'da Rus/Sovyet yayılmacılığı ulusal özgünlüğün korunması bağlamında çoğunlukla olumlu karşılandı. Ancak imparatorluk Rusyası'nın sömürgeci politikalarının bir sonucu olarak yaşanan etnik ve sosyo-ekonomik ezikliğin vurgulanmasından da geri durulmadı. Türkmenistan'da Rus/Sovyet dönemlerine ilişkin olumsuz imaj mevcut yöneticilerin nasıl daha fazla yüceltileceğinin gölgesinde kaldı. Bu dönem Özbekistan'da ceditçilerin ortadan kaldırıldığı bir boyunduruk dönemi olarak değerlendirildi. Rus toplumunun önemli bir etmen olmadığı Tacikistan'da Sovyet geçmişine yönelik tutum oldukça olumludur. Zira Sovyet varlığı Tacikistan'da bir güvenlik ve egemenlik meselesi olarak görüldü. Özbekler ve Afganlar tarafından yok edilmekle tehdit edildiği varsayılan Tacik kültürünün ve dilinin korunmasını sağladığı için Rusya'ya minnettarlık duyuldu. Ayrıca ve belki de en önemlisi bin yıl önce kaybedilen Tacik devletinin yeniden egemenliğine kavuşturulması Rus ilerleyişinin işgal değil, ilerici bir gelişme olarak kabul edilmesini sağladı.⁷

⁶ İmparatorluk Rusyası'nın Orta Asya topraklarına egemen oluşu 1920-30'ların Sovyet tarihçiliğinde mutlak kötülük olarak değerlendirildi. Bu söylem 1940'larda yerini en az kötülük kavramına bıraktı. 1950'lerde Çarlık Rusyası döneminde sıklıkla kullanılan fetih sözcüğünün kullanımı seyrekleşti. 1960'larda ise bölge halklarının Rus hegemonyasına gönüllü katılım sağladığı yönünde bir düşünce ortaya atıldı. Bu dönemde Rus işgali sömürgecilik olarak ele alınmakla birlikte bu durumun yanlışlığı tanımlanmayıp üzerinde çok da durulmadı. Tarihte beyaz lekeler olarak adlandırılan Rus ilerleyişinin 1980'lerden itibaren sömürgecilik olduğu açıkça ifade edilmeye başlandı. Bu gelişme ileriki yıllarda tarihyazımında kısmi bir revizyonu da beraberinde getirecekti. (Махмудов, 2019:181-182).

⁷ 1916 ayaklanmasının yüzüncü yılıyla bağlantılı olarak düzenlenen bilimsel etkinliklerde hem Rus hem de yerel tarihçiler kimi zaman politik olarak angaje edilmiş çeşitli görüşleri kimi zaman da daha sakin, nesnel ve ölçülü bir yaklaşımı yansıtan bir dizi

Ruslarla yaşanan müşterek tarihin tanımlamasındaki bu mütereddit tavr İkinci Dünya Savaşı anlatısında yerini kendinden daha emin bir duruşa bırakır. Bu anlatılarda Sovyet ana yurdunun bir paydaşı olarak mücadeleye müdahil olunup dünya tarihine eklemlemeye çalışılır. Bu vatan savunusu aynı zamanda Türk dilli toplulukların ortak geçmişlerinin kesiştiği son belirgin alanı temsil eder. Esasında Bozkır tarihinin derinliklerine inildiğinde Türk boylarının yüzyıllar boyunca birbirleri arasında karışıp katıştığı bir manzara görülür. Son olarak Moğol hâkimiyeti döneminde bozkır halkları birbirlerine karışmıştı. Kargaşa içindeymiş gibi görünen ama aslında kendi aralarında bir düzeni olan bu halkların Sovyet dönemine kadar ulusal bir devletleri olmadığı düşünülüyordu. Bağımsızlıkla beraber ise her cumhuriyet tarihte kendi ulusal geçmişinin peşine düştü. Ancak etnik ve ulusal yapıların girift yapısı tarih yazıcılığının yeni bir vizyonla yorumlanması zorunluluğunu ortaya çıkardı. Karar vericiler ulus ve ülke tarihi arasında bir seçim yapmak -ya da bunları harmanlamak- durumunda kaldı. Her durumda amaç koloni döneminin kötü hatıralarının gölgesinden çıkmış toplumsal birlikteliğini sağlamış, gelecek vizyonu olan bir devletin egemenliğine meşruiyet kazandıran bir tarih bilinci yaratmaktı.

Kazakistan

Sovyet sonrası Kazakistanı'nda tarih inşası geçmiş kadar gelecekle de ilgilidir. Ülkenin demografik yapısının -en azından ilk bağımsızlık yıllarında- Kazaklar lehine mutlak bir homojenlik göstermemesi ulusal mefkûrenin oluşturulmasında birtakım çekincelerle ihtiyatlı hareket etmeyi gerektirmişti. Bu gerçeklik bağlamında Sovyet teritoryal ulus anlayışına paralel olarak Kazak kimliği, mevcut sınırlar içinde yaşayan tüm halkların ata olarak kabul edilmesi üzerine inşa edildi. Tarihyazımını şekillendiren ana düşünce, mevcut topraklarda yaşamış olan tüm halkların Kazak ulusunun oluşumunda rol oynamış ve dolayısıyla da Kazakistan tarihinde bir yer edinmiş olmaları üzerine kurgulandı (Gürbüz, 2014:60). Nitekim, 2007 yılına gelindiğinde itibari ulus kavramından vazgeçilerek etnik ulus yorumu sivil bir yorumla değiştirildi. Kazak ulusu düşüncesi öncelikle manevi, ahlaki ve evrensel değerlere, şiddetsizlik, uzlaşma, hoşgörü felsefesine dayandırılmaya başlandı. Bu düşünce etnik birlikten kültürel ve dilsel birliğe doğru yol alıp ulusal bir ruhla yorumlandı (Язева, 2009:20). Bu perspektifte Kazak ulusunu oluşturan halkların geçmişine inildikçe tarihî coğrafya da genişletildi. Bu genişleyen sınırların içinde yaşayanlar Kazak ulusuna dâhil edilerek ulusal bir teritoryalizm sergilendi.

Kazakistan'da tarih göçer toplulukların pastoral yaşamı ile başlatıldı. Göçerliğin kabul edilişi tarihyazımının sınırlarının da bu yaşayışın coğrafyası gibi geniş tutulmasına imkân verdi. Böylece ardışık göçer devletler silsilesi aynı geleneğin temsilcileri olarak görülüp tümel bir yaklaşımla Kazakistan tarihine dâhil edildi. Bu genişlemeyle Bozkır halkları tarihsel özne yapılarak teritoryal kalıbın dışına çıkılabildi. Böylece en ilkel dönemlerden kültür çevrelerine, ilk siyasal oluşumlardan

---

çalışma yayımladı. Hem Rus varlığının yarattığı sorunlara hem de bölge tarihinin diğer sorunlarına odaklanan bu yayınlarda koloni, kolonizasyon ve fetih terimleri neredeyse hiç kullanılmadı. Bunların yerine daha tarafsız veya olumlu olan imparatorluk varlığı, terfi ve katılım gibi stereotiplerin tercih edilmesi önerisinde bulunuldu (Махмудов, 2019:182-187; Abashin, 2012:152-153).

büyük devlet yapılarına uzanan tarihsel derinlikte geniş coğrafyalar Kazakistan tarihinin kapsamı içerisine girdi.

Kadimliğin ön plana çıktığı bu kurguda arkaik dönemlere ağırlık verilerek mevcut sınırların ötesindeki alanları da kapsayan en eski ve büyük uygarlıkların Kazakistan tarihine dâhil edilmesinden çekinilmedi. Ancak Sovyet geleneğinden gelen otoktonluk anlayışından kaynaklı olsa gerek haritalar ve bilgiler Kazakistan Cumhuriyeti ile sınırlı kalmaya devam etti. Eski haritalarda mevcut cumhuriyetlerin sınırları, tarihî merak alanını sınırlandırmak için açıkça belirtildi. Ancak bazı ders kitaplarında yer alan haritalarda tarihî başarıların gösterilmesi adına mevcut Kazakistan Cumhuriyeti sınırları aşıldı. İskitler, Avrupa Hunları, Kıpçaklar, Türk Kağanlığı, Moğol Hanlığı ve Altın Orda Hanlığı konu havuzuna dâhil edilip ülke sınırlarının ötesine geçilerek tarihyazımının sınırları revize edildi (Gürbüz, 2014:62, 65).

Eski imparatorlukları yeni kabilelere bağlayan gövde, Kazakistan'ın eski ve şimdiki halkları arasında tarihsel bir süreklilik oluşturdu. İskitler aracılığıyla bir yandan Asya bozkırlarının batısında yer alan Roma ile ilişki kuruldu bir yandan da güneydeki Persler ile temasa geçildi. Usun, Kanglı ve Köktürkler aracılığıyla Doğu ve Batı arasında bir rol üstlenilerek Kazakistan toprakları milat öncesi ve sonrasının önemli bir aktörü haline getirildi. Kıpçak ve Oğuz gibi etnik yapıların sahiplenilmesi Kazakların etkinlik alanını Doğu Avrupa, Kuzey Afrika, Orta Doğu ve İç Asya'yı kapsayan geniş bir bölgeyi konu edinmelerini sağladı (A Dissection of the National Historiography of Kazakhstan, 2011).

Kazakistan tarihyazımında altın çağ arayışından ziyade kadim zamanlardan başlayan tarihsel bir süreklilik (Gündoğdu, 2019) oluşturma gayesinin ortaya çıkardığı bu hareket kabiliyeti beklenilen aksine Kazak ulusunun menşei arayışında sorunlu oluşumlara yol açmadı.⁸ Genişlemeci tavır noktasında etnik bir saplantı olmaksızın Kazak kimliğinin içi kültürel bakımdan heterojen bir yapı olarak kabul edildi. Kafkasyalı, Hind-Avrupai (Aryan), Türk ve Moğol unsurları arasında ötekileştirici bir eğilim sergilenmedi. Ancak 18. yüzyıldan sonra Kazakistan'a göçen eden Ruslar, Ukraynalılar, Belaruslar, Almanlar, Uygurlar, Dunganlar, Ahıska Türkleri ve Koreliler bu kapsamın dışında bırakıldı (Gürbüz, 2014:65). Tarihsel özne oluşturma bağlamında bu seçicilik Kazak kimliğinin özgünlüğünü ortaya koyma bakımından anlaşılabilir bir durumdur. Tarihsel derinliğin getirdiği bütün etnik ve kültürel toleranslara rağmen Türk ve Moğol geçmişi tarihyazımının odağında baskın unsurlar olarak öne çıktı (İsmagulov, 2007:41-43).⁹

Bu geniş perspektifin sağladığı rahatlıkla Altın Orda sonrası bir Kazak Hanlığı kurulmuş olsa da Kazak tarihinin antikliği, Cengiz Han'ın Moğol değil etnik bir Kazak olduğu iddiasıyla aşılmaya çalışıldı. Böylece Cengiz imparatorluğunun mirasına sahip çıkılarak haklı bir gurur duygusu yaratılmak istendi (Данияров, 1998:204, aktaran Галиев, 2018:120). Esasında Kazakistan tarihyazımında Moğollara yaklaşım başlangıçta olumsuzdu. Muhtemelen Rus etkisinden dolayı Moğollar pek hoş karşılanmayan işgalciler olarak görüldü. Ancak Moğol ilerleyişinden kaçan Kazakların Hindistan, Irak ve Mısır'a göç

⁸ Bozkır tarihinin bütünlüğü içinde Köktürkler Kazakistan tarihinin bir parçası olarak görüldü. Özbekistan tarih yazıcılığında ise Köktürk adlandırmasına mesafeli durularak bunun yerine Aşinalılar tabiri kullanıldı.

⁹ Sultanov; Kazak Hanlığı, Altın Orda ve Moğol İmparatorluğu ile Hunları da içine alacak şekilde Kazak tarihini Türk tarihinin bir parçası olarak görür (Sultanov, 2008:120, aktaran Gündoğdu, 2021:16).

ederek bu gittikleri yerlerde Moğol etkisinden uzak bir etki alanı kurmuş olmaları Cengiz'in seferlerinin olumlu yönü olarak görüldü. Bu gelişmeyle 13. yüzyıl Delhi Sultanlığı'nın hanedan ailesi Kıpçak olarak kabul edildi. Moğollar hakkındaki olumsuz imaj olumluya dönüştü ve nihayetinde Cengiz Han Kazak kimliğinin önemli bir figürü haline dönüştü (A Dissection of the National Historiography of Kazakhstan, 2011). Bununla birlikte Özbeklerle bir rekabete girişmeden Timurluların mirası da kabul edildi (Gündoğdu, 2021:16-17).

Kazakistan tarihinin kadrosu tarihyazımının sınırlarını ortaya koymaktadır. En Eski Zamanlardan Yakın Zamana Kadar Kazakistan Tarihi adlı ders kitabında siyasi tarihin sürekliliği içinde Kazakistan'ın eski çağı olan taş ve maden devirleri, halkların yaşadıkları yerler ve kurdukları devletler Sakalar (İskitler), Usunlar, Kanglılar, Hunlar ve Sarmatlar, 6. yüzyıldan 13. yüzyıla kadar Orta Çağ Kazakistanı başlığı altında Türk (Köktürk) Kağanlığı, Türgeş Kağanlığı, Karluk, Oğuz ve Kimek, Karahanlı, Karahitay devletleri, Nayman ve Kereyit ulusları, Kıpçak Hanlığı, Kazakistan sınırlarındaki Ulu İpek Yolu, Şehir ve Kır Hayatı, Moğollar Devrinde Kazakistan; Altın Orda, Ak Orda, Nogay Ordası, Kazak etnik oluşumu ile 15.-17. yüzyıllarda Kazak hanlıkları konu edilmektedir. İlerleyen yıllarda bu anlatıya Kazakistan'ın bir bölümünde hâkim olan Selçuklu ve Harezmsahlar ile Kıpçaklar vesilesiyle Memlûkler de dâhil edildi (Gündoğdu, 2021:13-14).

Kıpçak ve Memlûk vurgusu aynı zamanda Sovyet dönemi tarihçiliğinin İslami mirasa ve değerlere mesafeli oluşuna bir cevap niteliği taşımaktadır. Ayrıca Kıpçak unsurunun Kırgız, Nogay, Tatar ve Özbek Türklerinin etnik bileşeninde yer alması Kazakları diğer Türk halkları ile yakınlaştırmaktadır. Nihayetinde Kazak kimliğindeki Kıpçaklık hususu, Kıpçak Memlûklerini ulusal tarihin bir parçası olarak görececek bir alakaya sebep olmuştur (Gündoğdu, 2019).

Özbekistan

Sovyet sonrası Özbekistan ulus devlet inşasında teritoryal kurgu bir zorunluluk olarak yürürlükte kalmaya devam etti. Bu mecburiyet, mevcut sınırlar içerisindeki çok katmanlı sorunlar karşısında ülke topraklarının tarihsel özne olarak meşrulaştırılmasını öne çıkaran bir devlet refleksi olarak değerlendirilmelidir. Zira sınır ötesi ilişkilere sahip çok etnili demografik yapı, yayılmacı iddialar ve dar kabile bağları ulusal sadakati merkezî devlet çatısı altında sağlayacak toprak temelinde uzlaşmayı telkin eden bir kabulü zaruri kıldı (Kumar, 2013:95).

Bu zorunluluklar karşısında kadim ve otokton Özbekistan ulusunun oluşumunu ülke topraklarının geçmişiyle sınırlandıran ulusal teritoryalizm konsepti üzerinde bir ittifak oluştu. Ülkede asli unsur olma durumu ulusu oluşturan farklı kimliklerin otoktonluk çerçevesinde teritoryal potada tektipleştirilmesiyle aşmaya çalışıldı. Bu doğrultuda ülke sınırları içerisinde yer alan farklı kimlikler Özbek üst kimliğinde birleştirildi. Böylece temeli Sovyetler Birliği döneminde atılan Özbek kimliği bağımsızlıkla birlikte yeniden pekiştirilmiş oldu (Joldoshov, 2013:102).

Sovyetik ulus mantığına göre, halkın tarihi ne kadar eski ve görkemli olursa, ulusal bilinç de o kadar güçlü olurdu. Bu anlayışla kadim bir Özbek ulusu oluşturmak için benzer heterojen tarihsel dönemler keyfi olarak birleştirildi. Ulusun tesisi adına önce ülke sınırları inşa edildi sonra bütün yerli unsurların birleşimi olan Özbek ulusunun ana hatları belirlendi. Son olarak da Özbek ulusal tarihinin kanonlaştırılması gerçekleştirildi. Toplum mühendisliği bağlamında tarih kurgusu, günün ulusal politika ihtiyaçlarına göre seçici bir şekilde yapılandırıldı. Ancak ulusal tarihinin etnoniminin tarihi ile özdeşleştirilmesi reddedildi. Etnik kökenin geliştirilmesinde tarihsel veriler keyfi bir manipülasyona uğradı (Ильхамов, 2005:40-42).

Özbekistan tarihyazımında göçerlik kültürlülikle özdeşleştirildi Bu bağlamda tarihî Özbek ulusu ülke sınırları dışındaki yaşanmışlıklara kapalı bir kurguyla kaleme alındı. Ulusu oluşturan unsurların ülke sınırları dışında bulunan soydaşlarıyla akrabalık bağı kurmasına müsaade edilmedi. Özellikle Deşt-i Kıpçak coğrafyasından gelen Özbek olarak adlandırılan göçerler teritoryal kalıbı koruma adına ulusun ana bileşenlerinin dışında bırakıldı.¹⁰ Bu tutum, Sovyet entogenez söylemine uygun olarak etnik biçimin sonradan gelenlerle değil çok daha önceleri varolanlar üzerinden oluşum gösterdiği yönündeki iddianın bir tezahürü olarak algılanabilir. Nitekim İran kültürünün taşıyıcısı olan kadim, yerli Tacik unsurlar otoktonluk ilkesi doğrultusunda Özbek ulusuna dâhil edildi. Bu topraklar üzerindeki yerleşik Türk ve Fars kültürlerinin yarattığı eklektik zenginlik ulus inşanın ana harcı sayıldı. Bu bağlamda modern Özbek ulusu Türk ve İran (Soğd) halklarına dayandırıldı (Gürbüz, 2019:290-293). Milattan evvel 3. yüzyılda Sır Derya'da kurulan ilk devletlerden biri olan Qang Devleti, İran Soğdluları ve Türk halklarının ittifakı olarak da sunuldu (Muhammadjonov & Usmonov, 2005:82-83, aktaran Gürbüz, 2014:56-57).

Bu seçicilik Özbekistan ulusunun oluşumu hakkında pek çok spekülative söylemin ileri sürülmesine sebep oldu. Nitekim ulusal bileşenlerin etnik kökenlerine dair belirsizlikler tarihyazımında çözümlenmemiş süreçler yarattı. Özbek hanedanlarının tebaası olmakla birlikte soy temelli kimlikleri Özbek soylarıyla ilişkilendirilemeyen pek çok topluluk Özbek olarak tanımlandı. Güçlü kabile kimliği duygusuna sahip göçerlerin yanı sıra uzun süredir kayıp olan yerleşik topluluklar da bu enternasyonal yapının içerisine dâhil edilerek kozmopolit bir ulus tasavvur edildi. Tacik, Sart, Kıpçak, Karluk, Kazak, Kırgız ve birçok boy bu oluşum içinde eritildi (bkz. Schoeberlein-Engel 1996). Politik veya coğrafi bir kavram olarak Özbek adı ulusal sınırlamayla yeni bir anlam kazandı. Ancak otantik özünden kopan, çoklu çağrışımlar uyandıran Özbek etnoniminin dar ve geniş anlamı arasında kesin bir sınır çizilemedi (İngeborg, 1991:87).

Yeni cumhuriyete tarihsel derinlik kazandırabilme adına arkaik dönemlerin yazımında Sovyet tarih anlayışına uygun olarak kadimlik otoktonlukla paralel işletildi. Tarihsel toponomide yer alan Harezmi, Baktriya, Parfiya, Fergana ve Toharistan adlandırmaları sahiplenildi. Bu sahiplenmenin bir diğer sebebi de komşu Tacikistan'ın Özbekistan topraklarında yer alan antik kentler üzerinde hak iddiası etmesiydi. Bu durum coğrafyanın mülkiyetinin tarihen savunulmasını zorunlu kılıyordu. Hive, Buhara,

¹⁰ Özbek ulusunun bileşenlerinin kimlerden oluştuğu sorunsalı, Özbekistan tarihçiliğinin en tartışmalı konusudur. Deşt-i Kıpçak Özbekleri, Türk-Oğuz boyları, Sartlar ve Kazakların Özbekliğin oluşumunda etkin olduğunu öne süren pek çok tarihçi bulunmaktadır (Ильхамов, 2005:25; Ahmedov, 1992:7; Ziya, 1999:9-10, aktaran Gündoğdu).

Semerkant, Margilan gibi tarihî kentlerin binlerce yıllık kuruluş yıldönümlerinin kutlanması bu iddialara cevap niteliği taşıırken medeniliği yerleşiklikle mukayese eden gelişmiş(!) devletlere de yakınlaşma vesilesi olarak görüldü. Buhara'nın binlerce yıllık geçmişe sahip olduğu söylemiyle ulusal tarihin Mısır, Çin, Hindistan, Yunanistan ve İran gibi kadim devletlerle zamansal olarak eşitlenebileceği düşünüldü. Böylece en eski medeniyetlerle çağdaş olma durumu yaratılmak istendi. Özbeklerin genellikle kendilerine atfedilenden daha eski bir ataya sahip olduğu iddiasının ardında Özbekistan tarihini Türkistan tarihiyle ve daha kapsayıcı olarak Turan birimiyle eşitleme hatta onun da ötesine geçme eğiliminde olduğu da söylenebilir (Sengupta, 2014:98, 100).

Bu konseptte otokton halkları temsilen Soğdlular, Baktriyahlar, Harezmliler, Parfiyahlar, Ferganahlar, Toharistanlılar, göçerleri temsilen Qang ve Saka-Massaget kabileleri ile Güney Sibiryaya, Altay, Yedisu, Doğu Türkistan, Volga ve Urallardan farklı dönemlerde Maveraünnehir'e göç edip yerleşen diğer etnik gruplar Özbeklerin arkaik ahalisi olarak görüldü. Bu yapıya miladın başından İslam'a kadar olan devrede Taşkent vahasından yeni etnik bileşenler; Kuşanlar, Eftalitler, Aşinalılar da dâhil edildi. Karahanlılar'ın gelişiyile de etnogenetik bir sürecin başladığı ileri sürüldü. Samaniler, Gazneliler, Karahanlılar, Harezmsahlar, Selçuklular, Anuştekinler, Şibaniler, Aştarhaniler, Mangıtlar, (Buhara), Kongiratlar, (Hive), Mingler (Hokand) kadroya dâhil edildi. Emir Timur ve Timuriler devri ise daha hacimli ve mufassal bir biçimde ele alındı (Ziya, 2001, aktaran Gündoğdu, 2019; Askarov, 1997, aktaran Sengupta:97; Muhammadjonov & Usmonov, 2005:82-83, aktaran Gürbüz, 2014:56-57). Böylece bölgesel olarak başlangıçta politik sonraysa özgün antropolojik bir tip meydana çıkarıldı.

Bağımsızlıkla beraber Altın Orda Devleti'nin ısrarlı bir biçimde ulusal tarihin dışında bırakılması mevcut teritoryal sınırlarla ilgili olabilir. Nitekim bu coğrafya Kazakistan topraklarında kalmaktadır. Ancak burada daha ziyade Altın Orda hükümdarı Özbek Han'ın ismi dolayısıyla bir çekince oluşmuşa benziyor. Moğol hanedanına mensup Özbek Han'ın Özbek halkı ile ilişkilendirilmesi ulusal anlatının meşruiyeti sıkıntıya sokabilirdi. Sovyet tarih okulunun izinden gidilerek Özbek Han ile irtibat inkâr edildi. Çünkü Özbekistan ulusunun oluşumunda -6. yüzyıla kadar Türklere yer verilmediği gibi- Moğol unsurlara yer verilmek istenmedi. Moğol istilacıları karşısında vatan kahramanı ilan edilen Harezmlî Celaleddin, Moğol kökenli göçer Özbek kabilelerine yeğlenerek teritoryallık ile ulusçuluk arasında bir seçim yapıldı (Gürbüz, 2014:57-58). Sovyet dönemi anlayışına paralel olarak Özbek halkının Deşt-i Kıpçak'tan gelenlerle de etimolojik ve tarihsel bağlantısı reddedildi. Timurluların sonunu getirmiş olması -aynı zamanda altın çağın da son bulması anlamına geldiğinden- bu göçer misafirlerin hoş karşılanmamasına başka bir neden de oluşturmuş olabilir.

Bununla birlikte Sovyet seçkinleri de Asya'nın merkezinde güçlü bir Tatar kimliği oluşsun istemedi. Nitekim Türkistan ve Rusya halkları arasında çatışma yaşanmasın gerekçesiyle Özbek etnisitesinin oluşumunda Altın Orda'nın rolü gizlendi. Sovyet bakış açısıyla Altın Orda dönemi Tatar-Moğol boyunduruğu kavramıyla imlenerek ötekileştirildi. Özbekler için Altın Orda ve Şibani Han yerine Timurluların mirası kabul edildi. Emir Timur, Altın Orda'ya karşı Rusya'nın doğal bir müttefiki olarak görüldü (Ильхамов, 2005:41-42).

Özbek halkının Şibaniler dönemi öncesinde olduğu ileri sürülerek Timurlular ulusal tarihin odağına yerleştirildi. Emir Timur Özbekistan toprakları üzerindeki halkları merkezî bir otorite etrafında toplamayı başardığı için tarihsel mitolojinin tacı yapıldı. Olası ulusçu aşırılıkların ve bölgesel ayrılıkların önü bu şekilde alınmak istendi. Bu anlatı tarihte altın çağ arayışının Timurluların keşfiyle sonuçlanmasına zemin oluşturdu. Aslında Emir Timur ve onun soyundan gelenler, Özbek aşiretlerini tek bir ulusta birleştirmek yerine yok etmişti. Ancak Emir Timur'un kökeni ve Özbekler hakkındaki olumsuz söylem ve icraatları görmezden gelinerek bu gerçeklik yok sayıldı. Özbek Han ve ardılları Tatar kökenlerinden dolayı Özbek panteonuna dâhil edilmezken kökeni yine Tatarlığa çıkan -kurucu ata olarak görülen- Emir Timur'un kökeni dikkate alınmayarak ironik bir trajediye imza atıldı. Emir Timur modern Özbekistan'ın jeopolitik emellerini yerine getirmek için kullanışlı bir aparata dönüştürüldü. Böylece Özbekistan'ı bölgenin büyük gücü haline getirmek için kurgusal bir zemin sağlanmış oldu (Gürbüz, 2014:66).

Tacikistan

Sovyet sonrası bütün cumhuriyetlerinde olduğu gibi Tacikistan ulus devlet inşasında da şanlı bir geçmiş ve kadim bir devlet geleneğinden geldiği düşüncesi öne çıktı. Sovyet Tacikistanı döneminde halk ve dil kavramlarını öne çıkaran resmi tarihyazımında Merkezî Asya'nın -Türklerden de eski- en kadim halkı olarak Tacikler gösterilmekteydi. 10. yüzyılda Samanilerin yıkılışından 1924'e kadar Türk hükümlarlığı altında kalınan uzun zaman dilimi ulusal devletin kaybedildiği bir dönem olarak kabul edildi. Bin yıllık Türk ve Moğol dönemleri altın çağın yitirilmesi, ulusal saflığın bozulması olarak görülüp Fars kültürü kutsandı (Dudoignon, 1997:98).

Kadimlik arayışındaki Tacik ulusçuluğu Farsi kökenler ve mitoloji aracılığıyla tarihî atalarının izini Aryan dönemine ve Zerdüştlüğe kadar sürdü. 2006 yılı resmen Aryan kültürü yılı ilan edildi. Taciklerin, yaşadıkları coğrafyanın otokton halkı olduğu düşüncesini kuvvetlendirmek için en eski devletlerle bağlantı kurulmaya çalışıldı. Bunun için Leninabad eyaletinin adı Sughd ve Kulob eyaletinin adı da Khatlon olarak değiştirildi. Bununla birlikte, Tacik tarihinin ana sembolü İsmail Samani ve 9.-10. yüzyıllarda var olan Samani Devleti oldu. 1999 yılında Samani Devleti'nin 1100. yıldönümü kutlandı. 2000 yılında Duşanbe'nin merkezinde, Sovyet döneminde Lenin heykelinin bulunduğu alanda -ki bir zamanlar geçici olarak yerini İran destanı Şehname'nin yaratıcısı olan İranlı şair Firdevsi'nin heykeli bulunuyordu- İsmail Samani figürü bulunan görkemli bir kompleks inşa edildi. Daha önce Komünizmin Zirvesi olarak adlandırılan ve bir zamanlar Stalin'in de adını taşıyan en yüksek dağın zirvesinin adı Samani Zirvesi olarak değiştirildi. Tacik seçkinleri, İsmail Samani'nin aslında Buhara'da hüküm sürmesi ve Samani İmparatorluğu'nun ağırlıklı olarak bugünkü Özbekistan topraklarında bulunması gerçeğinden pek de rahatsızlık duymadı (Abashin, 2012:156).

Bu anlamda Tacik ulusunun tarihî coğrafyası sorunlu bir alandır. Tacik seçkinleri, 1920'lerden itibaren Tacikistan'ı çevreleyen sınırlardan memnun değildi. Bu rahatsızlık 1990'larda tarihî Tacikistan kavramının ortaya çıkmasına sebep oldu. Bu konseptte; Yukarı Asya'nın yüksek sıralarının tüm batı ayağı, Himalayalar ve Tibet'in dağ düğümü, Tian Shan, Pamir-Altay ve Hindukuş dağ sıralarının

tamamı, İran platosu ve nehir havzaları Taciklerin tarihî yaşam alanları olarak kabul edildi. Bu coğrafi tanımlamaya göre 1000'li yılların Tacikistanı; bugünkü Özbekistan ve Tacikistan topraklarının tamamını, Kırgızistan ve Türkmenistan'ın önemli bir bölümünü, günümüz Kazakistan, Çin, Afganistan ve İran topraklarının bazı bölümlerini içine almaktaydı. Bu topraklar pratik olarak resmi bir statü de kazanarak Tacik devlet sembolleri içerisinde temsil edilmeye başlandı. Duşanbe'nin merkezî bir meydanına, İsmail Samani'nin anısına adanan kompleksin yanında, Tacikistan'a ait olduğu ileri sürülen toprakları gösteren taş bir harita yerleştirildi. Tarihî Tacikistan kavramının doğurduğu bu yayılmacı tavır Tacik ulusçuluğunu İran ile karşı karşıya getirdi. Bu durum bir yandan, Taciklerin İran'ın kültürel ve tarihî mirasına ait olan her şey üzerinde meşru talepte bulunmasına izin veriyor diğer yandan da Tacikleri daha güçlü ve daha büyük olan İran'a göre ikincil ve çevresel bir konuma yerleştirerek Tacik devletinin bağımsızlığını baltalıyordu. Tacikliği koruma ve onun İranlılığa dönüşmesini önleme çabasına girildi. Tacik ulusçuluğu kültürel bağların daha güçlü olduğu Afganistan ve İran'ın yerine Özbekistan topraklarında yer alan Buhara ve Semerkant şehirlerini kendine hedef edindi. Tacik ulusçuluğunda ilkel veya çekirdek toprakların kaybı -özellikle de Tarihî Tacikistan'ın başkenti olarak kabul edilen Buhara'nın Özbekistan topraklarında bulunması- ulusal bir travma yaratmaktadır. Hatta kutsal olarak görülen Buhara toprakları sembolik olarak Duşanbe'deki İsmail Samani kompleksinde yer almaktadır. Özbekistan toprakları üzerinde resmî bir hak iddiası henüz söz konusu olmamakla birlikte bu travmatik kayıp düşüncesi Tacik ulusçuluğunu besleyen ana damarlardan biri olmaya devam ediyor (Abashin, 2012:162-163).

Taciklerin köken arayışı yayılmacı bir yaklaşımla Orta Asya'dan Avrupa'ya uzanan dört bin yıllık bir süreci kapsar. Böyle geniş bir coğrafyada bu kadar köklü bir tarih içinde Aryan kökene mensup olduğu iddiası çok tartışmalı bir konu olan Nazilerin gamalı haçına kadar uzanan enteresan bir arayış hikayesini de beraberinde getirdi. Aryan ideolojisi, ulusal tarihte altın çağa atıfta bulunan mitolojik tarihin bir varyantı olarak düşünüldü. Bu düşünüş aynı zamanda Aryan olan tüm Hint-Avrupa halklarına yakınlığını vurgulamayı amaçlamaktaydı. Bu coğrafyada kendileri ile Türkler arasında bir otoktonluk mücadelesi başlatan Tacik tarihçiler haklılıklarını ispat edebilmek için Aryan tarihine dönülmesi gerektiği düşüncesini ortaya attı. Böylece en kadim ve daha otokton olma durumu yaratılmak istendi. Bu eski tartışma daha özeldir Özbekistan topraklarında yaşayan asimile edildiği varsayılan milyonlarca Tacik üzerinden yürütüldü. Özbekistan'ın Taciklerin anavatanı olduğu iddiası her ortamda yüksek sesle dile getirildi. Tacik kimliği kurgulanırken Türkler ötekileştirildi. İşgalci olarak nitelenen Türkler -aslında Özbekler- coğrafi olarak Merkezî Asya'dan dışlanarak Moğolistan ile Güneydoğu Rusya arasındaki bozkırlara konumlandırıldı. Bu anlayışa göre Türkçe konuşan halklar ancak 6. yüzyıldan sonra Aryan kültürü arasında görünür olabildi. Türklerin Tacik topraklarına sonradan gelme oldukları yönündeki söylem Sovyet tarihçiliğinden izler taşımaktadır (Галиев, 2019:204-206). Tacikistan'da ulus inşasında kadim topraklar üzerinden etnik bir teritoryalizm kurgulandığı söylenebilir.

Değerlendirme

İnsanoğlu yaşanılabilir toprak arayışı içerisinde tarih boyunca hareket halinde oldu. Göçer tayfalardan oluşan Bozkır halkları ise yaşadıkları coğrafyanın bir gereği olarak kendilerini mecburi bir hareketliliğin ve mücadelenin içerisinde buldu. Bu dinamizm etnik, dinî, lisani ve pek çok sosyal katmanın iç içe olduğu -esasnda kendi içinde sınırları bulunan- kaotik bir görünüm meydana çıkardı. Sovyet seçkinleri bu çetrefil demografik yığının yarattığı çok bilinmeyenli denklemleri çözümlemek için sosyalist düşüncenin yanı sıra ulusçuluk düşüncesinden de faydalanmak durumunda kaldı. Böylece çoklu egemenliklerin varlık gösterdiği bu istikrarsız gibi görünen yerleşik ya da göçer yaşam tarzlarının bulunduğu Bozkır coğrafyasının sakinleri teritoryal gereçlerle yerleştirilip etnikleştirilerek homojen, sade bir ulusa kavuşturuldu.

Bu yapılanma modeli imparatorluk geçmişinden bakiye Rus şovenizminden vazgeçemeyen Sovyet seçkinlerinin Rus olmayan halkları etkisiz kılma politikalarından farklı bir iş değildi. Çarlık Rusyası'nda temelleri atılan toprak ve dil esaslı bölgesel kimlikler oluşturma arzusu Sovyetler Birliği döneminde sistemli bir hale getirilerek tekrar yürürlüğe sokuldu. Her ulus kendisine verilen sınırları belirli toprak parçası üzerinden siyasal bir yapıya dâhil edildi. Böylece henüz kabile aşamasını geçememiş topluluklar coğrafi kadercilik bağlamında verili sınırlar üzerinden modern ulus kalıbının içine konularak ulusal birimlere ayrılmak suretiyle yeniden imal edildi. Sadece biçimden ibaret olan bu uluslar için dil ve tarih politikaları geliştirildi. Böylelikle toprak temelinde somutlaştırılan uluslar toplumsal varlık alanında da inşa edilmiş oldu.

Ancak kurgu mahsulü bu uluslara dayatılan sınırlı coğrafyaya dayalı geçmiş anlatısı, ileride tarihsel süreci anlamlandırmada birtakım sorunlara yol açacaktı. Nitekim Sovyet sonrası alanda her cumhuriyet ulusunun ve devletinin meşruiyetini sağlama adına tarihsel gerçeklik üzerinden koloni öncesi dönemi idealize eden bir anlatının peşine düştüğünde tarihî coğrafyalarının mevcut ülke sınırlarını aştığını gördü. Bu durumun fark edilmesi üzerine tarihyazımının sınırları gözden geçirilip yeniden kurgulanmaya başlandı.

İnşa halindeki devletler için ülke toprakları meşruiyet kazanımında işlevsel bir rol oynar. Tarihin yeni yorumu üzerinden meşrulaştırılıp kutsanan toprak ulusal kimliğin temel taşlarından biri haline gelir. Bu temelden hareketle Sovyet sonrası alanda siyasi gerçeklik ve restorasyon, mekânın yeniden uluslaştırılması üzerine kurgulandı. Teritoryal kuramdan izler taşıyan bu yaklaşım ulusu ve kimliği tayin edecek olan tarihin muhtevasına doğrudan biçim verdi. Ancak bu kez toprağın yarattığı değil toprağa hâkim olan ulusun tarihi söz konusu edilmeye başlandı.

Ulusal tarihyazımı bir yandan özgürleştirici egemen bir ulus devletinin yolunu açarken bir yandan da kurucu bir kimliğin inşasına imkân verir (Gündoğdu, 2019). Bu özgürleştirici inşa sadece devletin ve ulusun siyasi istikrarı için değil Sovyet sistematığının yok ettiği farklı kategorilere mensubiyetlerin mevcudiyetini ortaya çıkarmak için de gereklidir. Bozkır halkları Batılı anlamda etnik sınıflandırmalardan ziyade kültürel ve siyasal birlikteliklerden kimlik edinmiştir. Bu gerçeklik bağlamında Bozkır halklarının ulusal kimliğini oluşturan dinamikleri kendi şartları içinde

değerlendirmek gerekir. Modern Kazak, Özbek ve Tacik kimlikleri çoklu alt kimliklerin biraya gelmesi sonucu oluşmuştur. Sovyet sonrası alanda ulusal tarihyazımının kurucu kimliği inşa etmesi -kabul edilmelidir ki- zor bir uğraştır.

Sovyetler Birliği'nin çözmeye değil aşmaya çalıştığı bu çok kimlikli yapı Sovyet sonrası cumhuriyetlerin gerçekliği olarak kalmaya devam etti. Bundan sonra ya belirli bir etnik kimliğe dayalı itibari bir grubun konsolidasyonuna ya da tüm vatandaşların ortak bir siyasi kimlikte birleştirilmesine çalışılacaktı. Ancak etnik, kültürel, bölgesel ayrımlar ve bunların yarattığı tehdit algıları hususunda henüz net yargılar oluşmadığından (Kolosov, 2015:42) bu modellemeler henüz olgunlaşma aşamasındadır. Ayrıca cumhuriyetlerin tarihî bir miras olarak sürdürdükleri kabilecilik ve dar bölgecilik anlayışı ulusal bütünleşmeyi iyice zora sokmaktadır.¹¹

Bu süreçler cumhuriyetlerin zorlu iç dinamiklerine göre biçim almaktadır. Bu işleyişte Sovyetik gelenek tamamen reddedilemedi. Sovyetlerden miras ana teritoryal kalıbın yarattığı dogmalar kısmen korundu. Zira Sovyet çatısı altındaki cumhuriyetlerin ulusal coğrafya tasavvuru, varlık sebebi olarak kendilerine verilen teritorya ile sınırlıydı. Lakin sadece bu husustan hareket edilerek teritoryal tutumun devam ettirilmesini bir Sovyet alışkanlığı olarak görmek hata olur. Çünkü cumhuriyetlerin dış tehdit algılamaları ve çok renkli demografilerinin toprak bütünlüğü üzerinde oluşturacağı muhtemel riskler teritoryal çerçevenin devam ettirilmesini bir noktaya kadar haklı ve mecburi kılmaktadır. Tarihyazımlarında da bazen güvenlik merkezli endişelerle hareket alanı kısıtlanırken bazen de bölgesel güç olma isteğiyle cesur adımların atılması kaygan bir zeminde gri alanların oluşumuna sebep oldu. Bu bağlamda ulusal tarihin coğrafyası kimi cumhuriyetlerce muhafaza edilmeye kimilerince de genişlemeci bir tavırla esnetilmeye çalışıldı.

Ulusal toprakların devlet sınırlarıyla tam olarak örtüşmeyip mevcudun ötesine, komşu devletlerin topraklarına uzanması toprak iddiaları ve sınır anlaşmazlıklarını gündeme getirse de bu durum henüz bölgesel bir istikrarsızlığa yol açacak seviyede değildir. Bununla birlikte ulusun tarihsel evren inşasında teritoryal sınırların diğerleri aleyhine esnetilmesi; bu devletlerin Türkiye, Rusya ve Çin'in başını çektiği siyasi, ekonomik ve kültürel iş birliği organizasyonları dışında beraber hareket etme kabiliyetini kısıtlama ihtimalini beraberinde getirdi. Diğer yandan bu genişlemeci tavır Sovyet sonrası alanda söz sahibi olma arzusu ile de yakından ilgiliydi. Nitekim İslam Kerimov Türkistan Hepimizin Evi¹² söylemi ile Özbekistan'ı bölgenin liderliğine aday gösterirken Nursultan Nazarbayev Kazakistan'ın liderliğinde Avrasya Birliği projesini öne sürdü. Her iki çıkış da çevre cumhuriyetlerde beklenen ilgiyi uyandırmadı (Abashin, 2012:161; Kumar, 2013:104). Tacikistan'ın ikircikli tavrı, diğer Türk cumhuriyetlerinin de bölgesel bir birlikteliğe hevesli görünmemeleri bütüncül hareket etme kapasitesini zaafa uğrattı.

¹¹ Sovyet sonrası alanın kronik sıkıntısı olan nepotizm, tribalizm, hemşehricilik ve patronaj ilişkilerinin doğurduğu kayırmacılık informal yollarla devam ettiği sürece teritoryal merkezîyetçilik iyi bir seçenek olarak kalmaya devam edecek gibi görünmektedir. Diğer yandan Sovyet sonrası alanda alt etnik grupların ulusal toprakla entegrasyon sağlama uğraşısında yani etnik ve idari sınırların örtüştürülmesinde özdeşleşme sorunu yaşamalarının öni konsolide edici teritoryal yaklaşımla aşılabilir. Böylece bağımsızlık döneminde muhtemel aşırı ulusçulukların öni de alınmış olur.

¹² Bu slogan daha sonraları manidar bir biçimde Özbekistan Ortak Evimiz şekline dönüştü.

Tarihsel perspektiften bakıldığında Türk halklarının tarihi, hâkimiyet mücadeleleri çerçevesinde gelişim gösterdiğinden yani her boy bağlı bulunduğu budunun siyasi var oluşu için çaba gösterdiğinden orta zamanlardan beri Bozkırın bütünleşmesi zaten söz konusu olamamıştı.

Sovyet sonrası alanın ulus inşasında özcülük (essentialism) ve inşacılık (constructivism) arasında büyük bir gelgit yaşanmadı. Ulusçuluk kısmen Batı tarzı bir romantizm içermekle birlikte daha ziyade uluslaştırıcı devlet mantığıyla işletildi. Esasen tarihsel tecrübeler de bu yönde edinilmişti. Nitekim Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliği'nin kolonyal ulus pratikleri işlevsellik üzerine kuruluydu. Rusların jakoben bir anlayışla temelini attığı ulus modeli doğrusal bir gelişimle bugünün cumhuriyetlerine kadar ulaştı. Bağımsızlık sürecinde yeni devletin inşasında bu edimsel tecrübe kullanılarak ulusal olma durumu pekiştirildi.

Kazakistan, Özbekistan ve Tacikistan yükselen ulusçuluk içerisinde etnik tutarlılığa kendilerince çözümler üretti. Bu üretim; ulus altı kabile, aşiret, dil, din, bölge gibi pek çok hiziyle başa çıkılarak yani biraz da modern ulus devlet klişelerine meydan okuyarak gerçekleştirildi. Bu mücadele, ulusçuluğun görünür yüzü olan tarihyazımına da yansdı. Ulusal tarihyazımının tarihsel öznesi; ulusçuluğun, ulusal kimliğin vb. bütün soyut kavramların içinin ne ile doldurulacağını ortaya koydu.

Kazakistan'da mevcut topraklar merkez kabul edilmek üzere Kazaklar Bozkır coğrafyasının ve kültürünün bir parçası sayılıp tarihî coğrafya geniş tutularak Türk ve Moğol tarihleri ulusal tarihyazımının odağına yerleştirildi. Hiçbir komplekse kapılmadan sağlam bir zeminde ilerleme kaydeden Kazakistan tarihyazımının öznesi tarihî ulusları da içinde barındıran Kazak ulusu oldu. Bu tutum aynı zamanda tarihten güç alarak mevcut sınırları aşan bölgesel güç olma arzusunun da bir yansımasıydı.

Özbekistan tarihyazımında ulusun heterojen yapısından dolayı ülke toprakları tarihsel özne olarak kabul edildi. Göçerliğe itibar edilmeyip kadimlik ve otoktonluk ön plana çıkarılarak Özbekistan ulusunun oluşumu ülke topraklarının geçmişiyle sınırlandırıldı. Bu sınırların dışına taşmadan sadece yerli unsurlar üzerinden bir anlatı ortaya konuldu. Özbek ulusunun uzun süreli etnik hareketlerle oluşmuş özgün bir yapı olduğu kabul edildi. Bu yapının ağırlık noktası Türk ve İran (Soğd) halklarına dayandırıldı.

Tacikistan tarihyazımında ulusal saflık ve kaybedilmiş topraklar özneleştirildi. Bin yıl öncesinde Türk ve Moğol hâkimiyetleri altında yitirilen siyasi birlik ve kaybedilen topraklar ulusal tarih anlatısının merkezine yerleştirildi. Taciklerin bölgenin en kadim halkı olduğu ileri sürüldü. Bununla bağlantılı olarak yayılcı bir tavırla komşu ülke toprakları üzerinde hak iddia edildi. Türk ve Moğol dönemlerinin travmatik etkisinden kurtulmak için Aryani ve İrani köklere dönüş sergilendi.

Rus/Sovyet karartmalarının tarihyazımına verdiği zararlar ve cumhuriyetlerin geçmişlerinin çetrefil yapısı tarihçiler için aşırı yoğun bir gündem oluşturdu. Elbette Sovyetik kuramsal anlayışın terki, bilimsel bir yolun tercih edilmesi kabul edilebilir bir meşruiyeti sağlayacaktır. Sovyet sistematığının öğrenilmiş birtakım alışkanlıklarını terk etmekte zorlanılsa da Sovyetik verili bilginin dışına çıkılıp

Sovyetik zihin yapısının tedricen aşılması dekolonizasyon sürecinin başarıyla yürütüldüğü göstermektedir.

Sovyet sonrası alanda cumhuriyetlerin araştırma konusu yaptıkları tarihî coğrafya, tarihyazımının sınırlarını belirledi. Geçmişte hâkim olunan geniş topraklar üzerinden ulusu konu edinen cumhuriyetler yaygınlık vasfı kazanırken birtakım çekincelerle sadece ülke topraklarını konu edinenler sınırlı coğrafyanın tarihi üzerinde derinleşmekle yetinmek durumunda kaldı. Böylelikle Sovyet sonrası alanda tarihyazımının sınırları tarihsel özne tercihi üzerinden farklılaştı. Elbette bu sınırlandırmalar tabiatı dolayısıyla Bozkır tarihinin müsaade ettiği kadar gerçekliğe yaklaşabilecekti. Sovyet sonrası alanda tarihyazım serüveninin modern zamanlar ulus devlet inşa sürecinin işleyişine dair sunduğu yeni bilgiler ulusu temel alan tarihyazım paradigmasının zaman içerisindeki değişimine ya da değişmezliğine bir delil sunabilir.

Geçmişin olay ve olguları sabit, tarihyazım süreci dinamiktir. Böyle bir devinim çerçevesinde bu metnin seçmece örnekleme kesin yargılara ulaşmayı değilse de bir fikir edinmeyi amaçlamaktadır. Çünkü Sovyet sonrası alanın siyasal aktörleri henüz erken dönem tarihlerini yaşamaktadır. Sovyet sonrası alanın toplumsal dönüşümünü doğru algılayabilmek için tarihyazım süreçlerinin olgunlaşmasını bir müddet daha izlemek gerekir. Toplum mühendisliği bağlamında Sovyet sonrası dönemde -Sovyet döneminde olduğu gibi- hemen her şeyin üst akıl tarafından verili olduğu düşünülürken tarihyazımında jakoben bir tavrın devam ettirildiği görülür. Bu tavır mankurtlaştırılan toplumun en azından açık bir düşünme yetisi kazanmasına kadar normal karşılanmalıdır. Sovyet sonrası alanın tarihyazım süreçlerinin nasıl inşa edildiğini anlamaya ve onu yeniden inşa etmeye (yapısökümü) çalışıp gerçek ile kurmaca arasındaki ilişkiyi sorunsallaştırmak (üstkurmacı) bu cumhuriyetlerin tarih kurgularını tüm gerçekliği ile ortaya koyacaktır.

Kaynakça

A Dissection of the National Historiography of Kazakhstan, (2011). Korean Minjok Leadership Academy International Program Song, Jeeun Research Paper <https://www.zum.de/whkmla/sp/1011/pope/sje3.html>

Abashin, S. (2012). Nation-construction in post-Soviet Central Asia, Soviet and Post-Soviet Identities. Mark Bassin and Catriona Kelly. (Eds.), Andy Byford and Mark Bassin (Trans.), Cambridge University Press, 150-168.

Ahmedov, B. (1992). Özbek Ulusu. Taşkent.

Akman, A. (2009). Etnik Sivil Kuramsal İkileminin Ötesinde: Modernist Milliyetçilik, Milliyetçilik Kuramında Etnik/Sivil Milliyetçilik Karşıtlığı, Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Milliyetçilik, Tanıl Bora, Murat Gültekingil (Eds.), C. 4, İstanbul:İletişim Yayınları, 81-90.

Anderson, B. (2017). Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması. İskender Savaşır (Çev.), İstanbul:Metis Yayınları.

Babayar, G. (2021). Bağımsızlığın 30 Yıllığı Yıldönümünde Türk Dünyasında Millî Tarih Anlatımı: Özbekistan'daki Gelişmeler Örneğinde, *Türk Dünyası 30 Yılı*. Nur-Sultan, 355-363.

Baldauf, I. (1991). Some thoughts on the making of the Uzbek nation, In: *Cahiers du monde russe et soviétique, En Asie Centrale soviétique Ethnies, nations, États*. Vol. 32, No.1, Janvier-Mars, 79-95.

Данияров К. (1998). *Альтернативная История Казахстана*. Алматы: Жибек Жолы.

Dudoignon, S. A. (1997). Orta Asya'da Siyasal Değişmeler ve Tarihyazımı Tacikistan ve Özbekistan 1987-1993, *Unutkan Tarih Sovyet Sonrası Türkdilli Alan*. Semih Vaner (Haz.), Ercan Eyüboğlu (Çev.), İstanbul:Metis Yayınları, 91-133.

Галиев, А. (2018). *Мифологизация Истории На Постсоветском Пространстве: Смысл И Назначение, Философия Истории: Ретроспектива И Перспектива*. Баку:Azerbaycan Neşriyyatı.

Галиев, А. А. (2019). Конструкция И Деконструкция Великой Отечественной Войны В Постсоветской Центральной Азии, 'Прошлое': Теория И Практика (Де)Конструирования В Научном И Политическом Дискурсах. Казань, 194-210.

Gellner, E. (1997). *The Turkish Option in Comparative Perspective, Rethinking Modernity and National Identity in Turkey*. Sibel Bozdoğan, Reşat Kasaba (Eds.), Seattle and London:University Of Washington Press, 233-244.

Greenfeld, L. (2017). *Milliyetçilik:Moderniteye Giden 5 Yol*. Abdullah Yılmaz (Çev.), İstanbul:Alfa Basım Yayım.

Gündoğdu, A. (2019). *Kazakistan ve Özbekistan'da Kurucu Kimlik Unsuru olarak Tarihçilik*, https://millidusunce.com/misak/kazakistan-ve-ozbekistanda-kurucu-kimlik-unsuru-olarak-tarihcilik/#_ftn10

Gündoğdu, A. (2021). *Türkiye ve Kazakistan'da Ortak Tarihin Uluslaşma Sürecine Etkisi, Türkiye-Kazakistan İlişkileri*. Hasan Acar (Ed.), Ankara:Nobel, 1-25.

Gürbüz, Y. E. (2014). *In Search of New Historiographies for Ex-Soviet Turkic States: Azerbaijan, Uzbekistan and Kazakhstan, Historiography and Nation-Building among Turkic Populations*. Birgit N. Schlyter (Ed.), Stockholm & İstanbul:Elanders Sverige AB, Mölnlycke, 47-68.

Gürbüz, Y. E. (2019). *Özbekistan'da Tarih Yazıcılığı ve Millî Kimlik: Özbeklerin Göçü ve Timur Örneğinde*. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 19/2 Kış, 277-301.

Насисалихоғлу, F. (2021). *Teritoryal Tarihyazımı*. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.40, S.70, 382-406.

Hobsbawm, E. (1977). *Some Reflections on 'The Break-up of Britain'*. *New Left Review*, 105, Eylül-Ekim, 3-23.

Ильхамов, А. (2005). *Археология Узбекской Идентичности, Этнографическое Обозрение*. No. 1, 25-47.

İsmagulov, O. (2007). *Kazak Halkının Etnik Yapısı, Kazakistan Tarihi Makaleler*. Ankara:TTK Yayınları, 35-44.

Joldoshev, A. (2013). *Kabilecilik, Bölgecilik Ve Etnisite: Kırgız Kimliği Üzerine Çalışmalar*. *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, C. 8, S. 15, 101-133.

Kolosov, V. A. (2015). Theoretical approaches in the study of borders, Introduction to Border Studies. Sergei V. Sevastianov, Jussi P. Laine, and Anton A. Kireev (Eds.), Vladivostok: Dalnauka, 33-61.

Kolosov, V. A., & Sebentsov, A. B. (2015). State borders in the post-Soviet space, Introduction to Border Studies. Sergei V. Sevastianov, Jussi P. Laine, and Anton A. Kireev (Eds.), Vladivostok: Dalnauka, 198-225.

Kumar, S. (2013). Historiography and State Administration in Uzbekistan. Journal of Siberian Federal University, Humanities & Social Sciences, 1 (6), 93-109.

Махмудов, О. А. (2019). Термин 'Колония' Применительно К Среднеазиатским Владениям Российской Империи: Дискуссии В Современной Историографии, 'Прошлое': Теория И Практика (Де)Конструирования В Научном И Политическом Дискурсах. Казань, 180-193.

Muhammadjonov, A., & Usmonov Q. (2005). O'zbekiston Tarixi (Milodning IV Asrīdan XVI Asr Boshlarigacha), 7-Sinif [History of Uzbekistan (from the 4th Century to the Beginning of the 16th Century), 7th Grade]. Tashkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, Devlet Ilmiy Nashriyoti.

Schoeberlein-Engel, J. (1996). The Prospects for Uzbek National Identity. Central Asia Monitor, 2, 12-20.

Sengupta, A. (2014). Image and Influence: The Politics of Nation-Branding in Uzbekistan, Historiography and Nation-Building among Turkic Populations. Birgit N. Schlyter (Ed.), Stockholm & İstanbul: Elanders Sverige AB, Mölnlycke, 91-110.

Smith, A. D. (2017). Etno-Sembolizm ve Milliyetçilik. Bilge Firuze Çallı (Çev.), İstanbul: Alfa Basım Yayım.

Sultanov, T. İ. (2008). Kazak Handıǵının Tarihi. Almatı.

Язева, Е. В. (2009). Национальная Идея Современного Казахстана, Всеобщая История. S. 4, 17-28.

Ziya, A. (2001). Özbek Devletçiliǵı Tarihi (Eng Kadimgi Davrdan Rossiya Baskınıǵa Kadar). Taşkent.

Ziya, A. (1999). Özbek Devletçiliǵı Tarihini Örgeniş Meselelerigе Dair, Özbekistan Tarihining Dalzarb Muammalarigе Yangı Çizgiler. Taşkent.

Extended Abstract

The beginning of the 20th century witnessed a comprehensive transformation where dynasties started to end, and nationalism became popular. Nationalist thought managed to be present in all political formations through ethnic or sometimes civil elements. In this context, even Soviet Union, which was established on the basis of socialist thought, could not stay away from the fact of nation. The chaotic environment caused by this enormous mass, in which ethnic, religious, linguistic and many social layers are intertwined within broad physical borders, forced the Soviet elite to seek practical solutions

other than socialist thought. As a result of this search, the idea of nationalism was used in order to simplify multiple identities and keep them to live under the roof of the Soviet Union.

Although ironic it may seem, the ideology of nationalism turned into a politically useful apparatus in the hands of Soviet theorists. Of course, this nationalism was served to use in a Soviet style. The Soviet style was constructed with territorial elements. Inhabitants of geographies with sedentary or nomadic lifestyles in which multiple sovereignties exist were localized and ethnicized with territorial tools and transformed into a homogeneous nation. Each nation was included in a political structure through the defined territory allocated to them. Thus, communities that had not yet overcome the tribal stage were placed and re-manufactured within the mold of modern nation over given borders, in the context of geographical fatalism. In the end, the multi-layered Soviet population was divided into small national fragments in line with territorial theory.

The peoples of the steppe were left defenseless in the face of these advanced Soviet policies. In fact, the Soviet nation system did not abandon the residual Russian chauvinism from its imperial past and continued to exhibit familiar imperial policies on non-Russian people. As a matter of fact, the construction of territory and language-based regional identities, the foundations of which were laid in Tsarist Russia, was put into practice in a much more systematic way during the Soviet Union period. Although there are often no deep historical connections to these Soviet nations, national motifs were created through the invention of history, language, and literature for each nation. Thus, nations that were constructed on the basis of land, were also built in the field of social existence.

The formal nation pattern, which was designed as a management model for the Soviet Union, contained a nationality within the given borders, even if it was embellished with Soviet elements. This state of being national, formed the basis for the states to be built by the republics that would become independent in the future. Indeed, when the Soviet Union ended, the republics preferred to rise on the basis of the nation-state. In this process, a narrative idealizing the pre-colonial period was followed to ensure the legitimacy of the nation and state. Accordingly, the boundaries of historiography began to be reconstructed.

However, in this process, it was difficult to abandon some learned habits of Soviet systematics. This was because the national geography conception of the republics under the Soviet roof, was limited to the territory granted to them as the reason for their existence. Overcoming this archaic mentality would also be considered a success of decolonization. However, it would be a mistake to see the continuation of the post-Soviet territorial attitude as a habit just based on this subject. Because the external threat perceptions of the republics and the possible risks on the territorial integrity of the multi-colored demographics make the continuation of the territorial framework justified and necessary to a point. In this context, the geography of national history -according to the cyclical situation both inside or outside-, in some republics it was tried to be preserved and in others it was tried to be stretched with an expansionist attitude. The expansionist attitude is closely related to the desire to have a say in the post-Soviet era. While the republics, which took the history of their nations

as subjects in the post-Soviet area, focused on the large lands dominated in the past, those who only took the country's lands as the subject with some reservations had to be content with deepening on the history of the limited geography. Thus, the boundaries of historiography in the post-Soviet era were determined.

The information provided by the historiographic adventure in the post-Soviet era about the functioning of the nation-state building process in modern times, may provide evidence for the change or stability of the nation-based historiographic paradigm in time.